
Domov jako konceptuální rámec, téma i výzkumný terén: vývoj i současná podoba studií domova*

PETR GIBAS**

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha

Home as a Conceptual Frame, a Topic and a Research Field: Review Article on Recent and Current Developments in the Study of Home

Abstract: Over the past thirty years there has been a substantial change in how home is understood in the social sciences. While it is still possible to discern the influence of phenomenology on contemporary thinking about home, the studies presently at the forefront of the geography, anthropology, and sociology of home largely reflect the impact of critical social theory and the cultural and spatial turn in the social sciences, and they have also made the lines between these disciplines blurrier. This article primarily aims to provide readers with an overview of the developments in the field and to explore contemporary approaches to home as a complex and multifaceted phenomenon. It also seeks to unravel the developments and topical shifts in (largely English-language) studies of home and to present the current Czech approach to the issue, which are both influenced by the contemporary focus on home as the site of the continuous production, consumption, and negotiation of meanings and identities, and by an emphasis on the everyday experience of home.

Keywords: home, house and home, phenomenology of home, critical studies of home, review article

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2017, Vol. 53, No. 2: 241–268
<https://doi.org/10.13060/00380288.2017.53.2.315>

* Tento text vznikl v rámci projektu „Využití sociologických metod pro analýzu nerovnováhy na trhu bydlení. Kritická a kontextuální metodologie ve výzkumu bydlení“ podpořeného Grantovou agenturou České republiky (GAČR) pod číslem P404/12/1446. Na tomto místě bych rád poděkoval Blance Nykové za její kritické připomínky a rady při přípravě tohoto textu a Zuzaně Uhde za konzultaci týkající se současného obecného nastavení kritické teorie společnosti. Poděkování patří i dvěma anonymním recenzentům za jejich věcné připomínky, jež pomohly text zásadním způsobem vylepšit.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Petr Gibas, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: petr.gibas@soc.cas.cz.

Domov jako téma i konceptuální rámec se na půdě společenských věd v posledních letech bouřlivě rozvíjí. V průběhu uplynulých třiceti let došlo k výraznému posunu v chápání domova, jeho podob i role v každodenním životě. Současný zájem o domov, jak jej představuje tento článek, je na jedné straně rámován starší tradicí fenomenologického přemýšlení o domově a na straně druhé kritickými přístupy k sociální realitě ovlivněnými kritickou teorií společnosti a kulturním a prostorovým obratem, jimiž prošly společenské vědy na konci osmdesátých let 20. století. Zároveň však ve studiu domova, které se odehrává na půdě, jež překračuje disciplinární hranice – zejména, ale nikoli pouze mezi sociologií, antropologií a geografii – nalezneme tematická zaměření, která v mnohém alespoň na první pohled souzní se zaměřeními sociologie bydlení, jak je ve své přehledové stati identifikuje Jiří Musil [2005]. Přistupovat k tématům rodiny a domácnosti, širšího společenství či emocionální vazby k prostoru skrze prizma domova nicméně představuje vůči hlavnímu proudu studií bydlení posun v důrazu i v teoretickém (či onto-epistemologickém) rámci.

Studia bydlení jsou v současnosti primárně objektivistická a tíhnou spíše k pozitivistickému přístupu. Posun od bydlení k domovu je tak posunem od pozitivní sociální vědy směrem k vědě reflexivní. To je samozřejmě jen velmi obecné, rámcové tvrzení, mimo jiné i proto, že samotná studia domova prodělala zásadní onto-epistemologický posun od fenomenologicky zaměřeného, a tedy hermeneuticky interpretativního přístupu k současné, kritickou teorií společnosti ovlivněné podobě, která je tedy založená na intersubjektivní ontologii a zároveň obsahuje silný kritický a emancipační apel. Cílem této studie je zmapovat tematické pole současného zkoumání domova prostřednictvím důkladného a do hloubky jdoucího rozboru jednotlivých přístupů a zejména jejich vztahů a zároveň tak poskytnout detailní přehled o posunu, ke kterému na poli studií domova došlo na rovině onto-epistemologické i tematické. Následující řádky tedy představují diskusi tohoto posunu v rámci konceptualizace i výzkumu domova, seznamují čtenáře s tím, jak si stojí studium domova v současnosti v rámci (anglofonní) společenské vědy, a do tohoto kontextu zasazují český výzkum domova, který se v poslední době začíná více rozvíjet.

Po diskusi vztahu mezi bydlením a domovem metaforicky artikulovaném prostřednictvím napětí mezi domem a domovem se článek věnuje vývoji konceptualizace domova od fenomenologicky orientovaných studií po současné kritické přístupy. Nejprve je diskutována fenomenologická ontologie místa a pojetí domova jako význačného místa bytí-ve-světě a prostředku existenciálního ukotvení. Následně jsou představeny kritické pohledy na fenomenologickou konceptualizaci domova, jež vedou k posunu důrazu na nejednoznačnost a explicitně tematizovanou mnohvrstevnatost domova jako pojmu i žité zkušenosti. Poté jsou diskutovány tři rozvíjející se proudy přístupů k domovu, jež právě s ohledem na komplexnost a komplikovanost domova akcentují domov jako prostor kontinuální produkce, spotřeby a vyjednávání významů a identit, a to na rovině materiální i imaginativní prostřednictvím mikro perspektivy zaměřené na každodenní

zkušenost domova. V závěrečné části jsou pak diskutovány některé české studie, jejichž nastavení a záběr rezonují se současnými přístupy k domovu na půdě společenských věd.

Od domu k domovu

Jak ve svém přehledovém článku o sociologii bydlení ukazuje Jiří Musil [2005], bydlení představuje jedno z dlouhodobě studovaných témat v sociologii. Ač se Musil soustředí zejména na vývoj a tematické posuny výzkumu bydlení, nabízí zároveň i obecnou typologizaci sociologického zájmu o bydlení. Protože bydlení je téma, které přesahuje jednotlivé tematické i disciplinární hranice, sociologie bydlení podle něj nutně představuje hybridní disciplínu. Je tomu tak i proto, že v ústředí zájmu sociologie bydlení stojí rodina, respektive domácnost, tedy „vícefunkční“ sociální jednotka a její prostorové nastavení. Do bydlení a jeho sociálního rozměru zasahují také otázky ekonomické, jejichž zdůraznění vede k socioekonomii bydlení a ekonomickým a ekonomistickým studiím [viz např. Lux, Mikeszová 2012; Lux, Morisseau, Mikeszová 2009], a politické, kdy jde zejména o otázky spojené s rolí státu a jiných veřejných institucí v oblasti bydlení [např. Lux, Sunega 2014; Matoušek 2013, 2014]. V neposlední řadě je pro sociologii bydlení podstatný výzkum vztahu „mezi subjekty bydlení – což v našem typu společnosti jsou převážně různé typy domácností a kolektivit od rodin až po velké skupiny kolektivní povahy (studentské koleje, pečovatelské domy pro staré lidi, bydlení vojáků apod.) – na jedné straně a hmotně-prostorovými kontejnery na straně druhé“. Musil tento zájem o významovou a emocionální složku bydlení chápe jako sociálně antropologickou větev sociologie bydlení a poukazuje na skutečnost, že „někdy se studium tohoto vztahu mezi bydlicími a obydlími považuje za jádro sociologie bydlení v užším slova smyslu“ [Musil 2005: 209].

V rámci studia bydlení, jak jej vykresluje Jiří Musil, existuje celá škála zájmů charakterizovaných různorodým důrazem na materiální stránku bydlení na straně jedné a na významovou a zkušenostní rovinu na straně druhé. Jde o napětí, které tematicky vymezuje prostor zájmu jednotlivých studií o bydlení, napětí mezi domem jako metaforou pro onen „hmotově-prostorový“ kontejner a domovem jako zkušenostní a emocionální rovinou bydlení, která daný kontejner významným způsobem překračuje. Jak studia bydlení, tak studia domova jsou zakotvená v napětí mezi domem a domovem, ale každé k němu přistupuje z jiného úhlu. Zatímco studia bydlení (včetně sociologie) tíhnou ke kvantitativnímu či přinejmenším funkčně deskriptivnímu přístupu a vycházejí z pozic vědy, kterou Burawoy [1998] nazývá pozitivní, studia domova se přiklání k etnografickému, kvalitativnímu přístupu, vycházejícího z pozic vědy reflexivní. Vzhledem k tematické prostupnosti a (inter)disciplinárnímu ukotvení studií bydlení i domova mezi nimi nelze narýsovat ostrý předěl. Nicméně do studií bydlení (ve smyslu ‚housing‘) se kvalitativní a fenomenologií ovlivněné uvažování a výzkum dostává jen pomalu a tento průnik započal relativně nedávno (viz např. monote-

matické číslo časopisu *Housing, Theory and Society*, uvedené článkem Reinders, van der Land [2008], či starší Easthope [2004]). To ale neznamená, že nelze detekovat afinitu studií bydlení k „domu“¹ a jeho funkčním a systémovým ohledům. Z typologizace čtyř hlavních zaměření sociologie bydlení, jak ji představuje výše zmíněný Musil [2005], se může zdát, že „dům“ jako téma překračuje a zahrnuje problematiku „domova“.

Jak nicméně ukazuje Joseph Rykwert [1991], vztah mezi „domem“ a domovem je nejen vysoce nejednoznačný a historicky a kulturně proměnlivý, ale také nevyrovnaný. Pro Rykwerta domov představuje spíše situaci, ve které se nacházíme a kterou určitým, v ideálním případě pozitivním způsobem prožíváme. Domov tak ke své existenci nutně nepotřebuje dům, protože domov je spíše stavem než lokací. Dům tedy podle něj „znamená úkryt a odkazuje k hranicím, stěnám, dveřím, střechám – a celé sadě materiálních struktur. ‚Domov‘ nevyžaduje budovu, jako ji ke své existenci potřebuje dům. Doma můžete být kdekoli.“ [Ibid.: 54]

Ač Rykwertovo pojetí domova a rozdílu mezi domem a domovem nepřiznaně vychází z fenomenologie a je proto idealistické až nostalgické (viz níže), poukazuje na důležitý rozměr domova. Domov jako zkušenost, jako onen vztah mezi lidmi a místy, kde (ne)jsou doma, překračuje dům, a tedy i bydlení [k další diskusi viz např. Benjamin, Stea, Arén 1995]. Zároveň, jak ukazuje například Gwendolyn Wright [1991], domov není statický, ale je neustále v procesu utváření a spotřebovávání. Materiální rovina domova je podmíněna představou ideálního domova, „který, ač [do značné míry společensky] univerzální, existuje zároveň jako hluboce zakořeněný individuální koncept – fantazie, vzpomínka i touha – a jako kulturní norma“ [ibid.: 214]. V rámci tržní ekonomiky – pro Wright jde o ideál domova v rámci americké společnosti – pak ideální domov jako kulturní norma představuje hybatele produkce a spotřeby bydlení skrze produkci a spotřebu domova, který se více či méně blíží ideálu.

Vztah mezi domem a domovem tak není jednoznačný. Dům a domov i studia jednoho či druhého lze chápat jako vysoce komplementární, ač odkazující k jiné rovině lidské existence ve světě a společnosti. Dům (a bydlení) v určitém, zejména funkčním pohledu přesahuje domov. V pohledu zkušenostním však domov překračuje bydlení, a to na rovině prostorové, kdy se domov z obydlí rozpíná do města a širších sociálních a geografických celků, ale především na rovině existenciální, kdy domov představuje základní situaci ukotvení člověka ve světě. Právě uvědomění si napětí mezi domem a domovem a explicitní či implicitní vypořádávání se s otázkou jejich vztahu, a tedy i vztahu mezi materiálním nastavením a emocionálním prožitkem, zkušeností a představami v pozadí, je charakteristické pro studium domova, ať už jde o fenomenologické či fenomenologií inspirované přístupy k domovu, či o kritické přístupy, které fenomenologický pohled problematizují a obohacují.

¹ Koneckonců „housing studies“ k domu – „house“ – jednoznačně odkazují.

Domov jako místo existenciálního ukotvení: fenomenologická studia domova

Domov se jako téma poprvé ve větší míře začíná objevovat ve fenomenologicky orientovaných studiích od pozdních šedesátých let 20. století. Tyto studie, ať již jde o humanistickou či fenomenologickou geografii, nebo o antropologii, jsou zakotveny ve fenomenologické ontologii. Ta je ze své podstaty univerzalistická – je založena na představě člověka jako tělesné bytosti, která specifickým způsobem existuje ve světě. Situace bytí-ve-světě jako tělesná bytost je pak vlastní všem lidem, jde o univerzální situaci. Klíčovou roli pro takto univerzalisticky pojímané lidské bytí-ve-světě přisuzuje fenomenologická ontologie místu, protože jsou to právě místa, jejichž prostřednictvím jako tělesné, do světa vržené bytosti obýváme svět, orientujeme se v něm a rozumíme mu. Místa představují konkretizaci významů a domov pak v rámci této ontologie představuje ústřední místo a bod lidské existence, je tedy pojmán jako ze své podstaty pozitivní a pro lidskou existenci nezbytné místo.

Následující text má za cíl seznámit čtenáře se základy fenomenologického pojetí domova. Představuje fenomenologickou ontologii a ukazuje, jak je v rámci fenomenologických studií konstruován vztah mezi bytím-ve-světě a místy a v důsledku mezi místem a domovem. Prvotní fenomenologické analýzy domova byly v zásadě statické a zabývaly se zejména konceptualizací domova jako významného, ústředního místa lidské existence založené na fenomenologické ontologii místa. Teprve později se do fenomenologických analýz dostává i otázka dynamiky ustavování a udržování domova. Následující řádky tak diskutují jednotlivé fenomenologické přístupy k domovu a postupují od diskuse ontologické role míst a její důležitosti pro fenomenologické pojetí domova přes statické pojetí domova jako místa vztahu k dynamickému pojetí domova, které vyústilo do fenomenologické dialektiky domova, jež jako první nabourala představu o nutné pozitivní roli domova.

Fenomenologie jako způsob tematizování a zkoumání je charakteristická zájmem o přirozený svět a snahou popsat jej v termínech jemu vlastních [Seamon 1980: 148]. S ohledem na téma domova se jako klíčové ukazuje promýšlení způsobů, jak člověk obývá svět, jak se v něm orientuje a zejména jak prostřednictvím svého bytí svět strukturuje a zakouší v rámci každodennosti. Východiskem fenomenologizujících přístupů k domovu je poznání, že člověk a svět neexistují odděleně, ale jsou zásadním způsobem úzce propojeni [Seamon 2000: 3.1]: člověk existuje ve světě určitým konkrétním způsobem, a to jako tělesná bytost, vtělený subjekt vržený do světa, který si sám nevybral, ale který jej předchází [Heidegger 2002: 29; Petříček 1997: 19]. Být znamená vždy se již nacházet ve světě, a to jako tělesná bytost. Z fenomenologického hlediska je tak bytí vždy bytím-ve-světě a svět je vždy žitým světem naší každodenní zkušenosti. Jak nicméně upozorňuje Edward Casey, být takovýmto tělesným způsobem ve světě znamená být určitým způsobem situovaný, a tedy „být v místě. Místo představuje konkretizaci našeho bytí-ve-světě.“ [Casey 1993: xv]

Výše načrtnutá ontologie, která leží v základech fenomenologických i fenomenologií inspirovaných pojetí a výzkumů domova, odkrývá a zdůrazňuje sepětí člověka a světa. Místo, jak upozorňuje David Seamon, se pak stává jedním z nástrojů, jejichž prostřednictvím je možné toto existenciální sepětí a propojení zkoumat: „jako fenomén, který je nezbytnou součástí lidského života, místo drží žité světy pohromadě prostorově i významově, vyznačuje centra významů, záměrů i chování, které na druhou stranu utváří [dané] místo“ [Seamon 2013a: 12]. Jinými slovy, lidé podle fenomenologie obývají svět prostřednictvím míst, která představují prostředek orientace ve světě i identifikace s ním a ostatními lidmi. Jak ve svých topoanalýzách, systematických psychologizujících studiích míst každodenních životů, ukazuje například Gustav Bachelard [1990], člověk nejen žije v místech, ale zároveň se díky nim a s nimi stává tím, kým je. Význam míst, smysl, který jim připsujeme, i způsoby ustavování emocionální vazby mezi lidmi a místy představují klíčová témata fenomenologie prostoru a jí ovlivněných studií, včetně studia domova [pro přehled tematického vývoje ve fenomenologii prostoru srov. např. Gibas 2014].

Z fenomenologické perspektivy je místo a jeho význam nerozborně propojeno na rovině ontologické i konkrétní. Ač je ontologický význam místa v rámci fenomenologie na konceptuální úrovni daný – místo je prostředek našeho bytí-ve-světě –, význam konkrétních míst našich životů a naše emocionální či existenciální vazba k nim jednou provždy dány nejsou a ustavují se průběžně. Jak ukazuje Yi-Fu Tuan, „místo může pro dospělého člověka získat hluboký význam skrze stálý přírůstek sentimentu v průběhu let. Každý kus zděděného nábytku, nebo dokonce i skvrna na stěně vypráví nějaký příběh.“ [Tuan 1977: 33] V průběhu času se tak do místa promítají významy, představy, zkušenost i paměť. Teprve v rámci tohoto procesu se s uplývajícím časem utváří konkrétní vztah k místům našeho života. Nepřekvapí, že je to právě vztah k místu („place-attachment“), který se stal jedním z ústředních témat fenomenologizujících studií prostoru i domova [viz např. Altman, Low 1992; Tuan 1974].

Ontologická role míst tedy vyplývá ze skutečnosti, že jejich prostřednictvím lidé obývají svět. V souladu s takto načrtnutou ontologií míst je pak v rámci fenomenologické tradice domov chápán jako zvláštní, význačné místo: „být doma znamená vědět, kde jste, obývat bezpečné centrum, které vám poskytuje orientaci v prostoru“ [Dovey 1985: 36]. Domov tedy představuje místo, kam člověk přináleží a se kterým se identifikuje. V souladu s takto nastavenou perspektivou pak domov „není jen tak něco, co může být kdekoli, co můžeme vyměnit, ale nezaměnitelný střed významu“ [Relph 1976: 39]. Zároveň je zřejmé, že domov se nemůže jen tak objevit, ale že se ustavuje postupně a vyvstává z průběžného setkávání s místem, obývání místa v průběhu času, přisvojování si a upravování fyzických vlastností místa, průběžného promítání představ a významů do místa a jeho zapojení do minulosti a paměti. Jinými slovy, domov, podobně jako i ostatní místa, má svou časovou rovinu, protože jen v průběhu času se může ustavit existenciální, zásadní vztah mezi lidmi a místem domova.

Tento v průběhu času a prostřednictvím dlouhodobé zkušenosti ustavovaný vztah k místu představuje vazbu, jež vyplývá z důvěrné známosti a obeznamenosti. V průběhu času se člověk stává součástí místa. Zde je možné parafrázovat Edwarda Relpha: s uplývajícím časem, zkušeností, představami, událostmi se člověk může nacházet stále více „uvnitř“ místa, čím dál tím více do něj zakorňuje. Je to mimo jiné analýza vztahu k místu od Edwarda Relpha, jež může posloužit jako ukázkový příklad konceptuálního propojení místa a domova ve fenomenologickém přemýšlení o domovu. Podle Relpha „essence místa leží [...] ve zkušenosti být ‚uvnitř‘, která je odlišná od bytí ‚vně‘. [...] Bytí ‚uvnitř‘ místa znamená přináležet k místu a ztotožňovat se s ním, a čím hlouběji jsme, tím silnější je toto ztotožnění s daným místem.“ [ibid.: 49] Bytí „uvnitř“ či „vně“ místa můžeme podle Relpha prožívat a pociťovat s různou intenzitou. Existenciálně „nejzásadnější způsob bytí ‚uvnitř‘ místa je takový, kdy místo zakoušíme bez záměrné sebereflexe, a přesto je plné významů. Jde o bytí ‚uvnitř‘, jaké většina lidí zakouší, když je doma a ve svém městě či regionu [...]. Existenciálně být ‚uvnitř‘ místa charakterizuje přináležení místu a hluboké, úplné ztotožnění se s místem.“ [ibid.: 55]

Fenomenologická perspektiva místa tak přináší určitou hierarchizaci míst, která je na konceptuální i každodenně žité rovině dána mírou obeznamenosti s místem. Domov je podle fenomenologie význačným, či dokonce nejvýznačnějším místem, a to v pozitivním slova smyslu. Právě doma je totiž člověk podle Relpha nejnítérněji propojen s místem a stává se tak existenciálně jeho součástí. Je tomu tak proto, že „být existenciálně ‚uvnitř‘ místa je součástí implicitního vědomí, že je to právě *toto* místo, kam přináležím“ [ibid., zvýraznění v originále].

Fenomenologicky inspirované studium domova tedy vlastně představuje specifický případ studia vztahu k místu a zejména jeho způsobů ustavování, prohlubování a dopadů, které takto zásadní a hluboký vztah k místu má pro osobní identitu a (psychické) zdraví („well-being“). Michael Godkin [1985] tak například na základě výzkumu mezi alkoholiky analyzuje vztah mezi místem (domova) a vznikem psychického zdraví prostřednictvím zakořeněnosti do místa či psychického stresu vyplývajícího z pociťované vykořeněnosti. V souladu s fenomenologickou ontologií chápe Godkin místa jako „zásobárny zásadních životních zkušeností, které leží v jádru osobní identity a pocitu psychické pohody („well-being““ [ibid.: 73]. Klinická aplikovatelnost takového porozumění místu – například v případě léčby alkoholismu – pak podle Godkina vyvěrá právě z onoho nítérného propojení místa (domova) a identity, a to mimo jiné proto, že kontinuita místa a přináležení k danému místu je paralelní s kontinuitou osobní identity, přičemž proměna jednoho se odráží i v proměně druhého a je možné ji tematizovat, reflektovat, a tedy i léčebně využít [ibid.: 78].

Nahlížení na domov skrze otázku vztahu mezi místem a pocitem přináležení k místu na straně jedné a osobní identity na straně druhé otevírá celou řadu témat a otázek, z nichž klíčová je problematika temporality domova. Ta mimo jiné odkazuje i k výše diskutovanému rozdílu mezi domem a domovem. Juhani Pal-

lasmaa [1994] trefně shrnuje fenomenologií inspirovaný přístup k domovu, když říká, že „je zřejmé, že domov není pouze nějaký objekt či budova, ale rozostřená a komplexní situace, která začleňuje vzpomínky a obrazy, touhy a obavy, minulost a přítomnost. Domov je zároveň sadou rituálů, osobních rytmtů a rutin každodenního života. Domov [tedy] nemůže být vyprodukován najednou, protože má svou časovou dimenzi a kontinuitu. Jde o postupný výsledek naší adaptace na svět.“ [ibid.: 5] Podstata domova tedy z fenomenologického hlediska přesahuje hledisko materiální. Domov vyvstává v průběhu času v rámci dialektického setkání materiální a zkušenostní roviny lidského bytí-ve-světě.

Je to například Kimberly Dovey, která upozorňuje na skutečnost, že pokud chápeme domov jako „emocionálně založený, smysluplný vztah mezi místem a jeho obyvateli“ [Dovey 1985: 34], pak je třeba tento vztah nahlížet nikoli jako statický a jednou pro vždy ustavený, ale právě jako nutně dialektický, ustavovaný v průběhu času skrze napětí mezi kontinuitou a změnou. Z tohoto pohledu „domov ze své podstaty obsahuje časové kvality, které reflektují dynamické, neustálé a [přitom] proměnlivé vztahy mezi lidmi a jejich prostředím“ [Altman, Oxley, Werner 1985: 7]. Na jednu stranu je tedy možné se v rámci fenomenologie zaměřit na časoprostorovou dynamiku domova a různé ohledy jeho rytmičnosti, na straně druhé pak tematizovat přímo různé formy dialektiky, ze které v průběhu času domov vyvstává. V prvním případě například již zmíněná Dovey [1985] analyzuje domov jako postupem času ustavovaný řád, který má nejen rovinu časovou, ale i prostorovou a sociálně-kulturní. Ač v čase se ustavující a vyvíjející, s ohledem na vlastní řádovost je pak domov podle Dovey do značné míry konzervativní a relativně rezistentní vůči změně.

Pro domov jako určitý ustavený řád a „pro rozlišení mezi domem a domovem jsou [zároveň] klíčové časové kvality lineárního a cyklického času a jim podřízené kvality různorodosti, měřítka, tempa a rytmu“ [Altman, Oxley, Werner 1985: 1]. I časový aspekt domova tedy může být vnímán jako podřízený jisté dialektice – v tomto případě lineárního a cyklického času –, která představuje jednu z možných artikulací fenomenologické ontologie domova jako význačného místa lidské existence. David Seamon například ukazuje, že smysl místa, a tedy i vztah k němu, se ustavuje prostřednictvím dialektického napětí mezi klidem a pohybem na straně jedné a mezi uvnitř a vně na straně druhé. Ty je možné, obdobně jako dialektiku času, zpětně vztáhnout k fenomenologické analýze základních podmínek bytí-ve-světě do světa vržených tělesných bytostí [Seamon 2013a; k dialektice domova a světa viz například Buttmer 1980].

Poněkud jinak na dialektiku domova nahlíží Perla Korosec-Serfaty [1985], která zdůrazňuje vztah mezi materiální stránkou domova a významy, které domov nese. Domov, podle Korosec-Serfaty, vyvstává nejen z dialektiky uvnitř/venku, ale také z dialektiky utajené/zřejmé, která postihuje právě napětí mezi materiální a významovou stránkou domova. Kupříkladu „změny fyzického charakteru obydlí a materiálních či sociálních podmínek ovlivňují význam místa, a tedy pozměňují náš vztah k domovu“ [ibid.: 73]. Zároveň v sobě místa včetně

domova nesou stopy proběhlých změn, výzdoby, údržby, práce, jinými slovy stopy přivlastňování si prostor domova. Korosec-Serfaty nicméně ukazuje, že (zřejmě) přivlastňování si místa na rovině materiální je odrazem (utajeného) přisvojování si místa ve smyslu významu a vztahu prostřednictvím konkrétních aktivit a gest a jejich materiálních otisků [ibid.: 76].

Nejenže takto nastavená perspektiva obohacuje původně statické a idealistické fenomenologické čtení domova o explicitní důraz na materiální rovinu, ona zároveň – na rozdíl od většiny fenomenologických promýšlení domova – ukazuje domov jako nejednoznačnou skutečnost. Na příkladu analýzy zkušeností s vloupáním totiž Korosec-Serfaty otevírá téma domova jako rozporuplného a potenciálně hrozivého, čímž překračuje pro fenomenologii běžnou idealizaci domova jako něčeho z podstaty pozitivního. Přivlastňování si místa na materiální i významové rovině, které v průběhu času z místa utváří domov, totiž vždy zahrnuje i riziko odcizení – například v případě, že je proces přisvojování si konkrétních prostor narušen, jako právě v případě vloupání [ibid.: 81].

Fenomenologií inspirovaný přístup k domovu, jak je představen výše, dlouhodobě tíhnul k pozitivnímu až nekritickému hodnocení domova právě pro jeho ústřední roli v žitém světě. Fenomenologická ontologie je ze své podstaty univerzalistická a jako taková vedla ke konceptualizaci domova jako jednoznačného a nerozporného fenoménu, který je univerzální a zakoušený jako pozitivní. Fenomenologické analýzy domova nicméně v průběhu času od statického pojetí domova přešly k pojetí dynamickému a temporálnímu a otevřely i témata rytmičnosti domova vznikajícího v průběhu času prostřednictvím zvyklostí, rutin a rytmtů [kupř. Rowles 2000], čímž se do fenomenologie vnesla otázka různorodosti domova. Dialektická povaha domova zdůrazňovaná některými fenomenologií ovlivněnými autory navíc implicitně odkazuje k nejednoznačnosti domova jako konceptu i žité zkušenosti. A právě tematizace této nejednoznačnosti spolu se snahou opustit univerzalizující přístup k domovu se postupně stala klíčovou perspektivou pro studium domova, jak je rozpracováváno v současnosti.

Dozvyky a kritika fenomenologického pojetí domova

Velký rozmach fenomenologií inspirovaných studií domova nastal v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století. S následným vývojem na poli společenských věd (prostorový a kulturní obrat) fenomenologie v rámci studia domova ustupuje do pozadí. Konceptualizace domova se odklonila od fenomenologického univerzalizujícího přístupu, a to mimo jiné i proto, že fenomenologické pojetí domova bylo vystaveno kritice jako idealistické, reduktivní a konzervativní. To však neznamená, že by nebylo možné ve společenské vědě nalézt dozvyky fenomenologické konceptualizace domova. Tato část článku ukazuje, že je to zejména fenomenologické pojetí vztahu místa (a domova jako zásadního místa našeho života) a identity, kterému se v poslední době dostává pozornosti, a to zejména

na půdě klasičtější orientovaných studií bydlení („housing studies“). Paradoxně je to však právě fenomenologická konceptualizace tohoto vztahu a domova jako jeho vyjádření, jež byla vystavena nejsilnější kritice ze strany kriticky zaměřených (a kritickou teorií společnosti ovlivněných) přístupů k domovu a vedla k již zmíněnému odklonu od fenomenologie v rámci studia domova.

Následující odstavce nejprve detailněji představují fenomenologické pojetí vztahu mezi domovem a identitou, a to na základě diskuse metafory kořenů, jež byla jednou z klíčových metafor fenomenologického pojetí domova. Poté jsou představeny práce a přístupy, které na fenomenologické pojetí navazují (z oblasti sociální ekologií ovlivněných studií bydlení) či s ním do značné míry rezonují (sociologické studie ontologického bezpečí). Následně jsou načrtnuta východiska kritiky fenomenologického pojetí domova, a to právě s ohledem na metaforu kořenů, a fenomenologického pojetí místa.

Předchozí část článku ukázala, že domov je na základě fenomenologické ontologie chápáný jako ústřední bod lidské existence ve světě, jako místo, jehož je člověk součástí a které je zásadní pro jeho každodenní bytí-ve-světě. Na konceptuální rovině tak fenomenologie domova propojuje místo, čas a identitu. Domov je konstruován jako bezpečný přístav, kde zažíváme pocit bytí „uvnitř“, pocit domáckosti, „oně běžně neuvědomované situace, kdy se cítíme bezpečně díky ponoření do každodenního světa, v němž žijeme a mimo který jsme pouze ‚na návštěvě‘, ‚na přechodnou dobu‘, ‚mimo domov‘, ‚vykořenění‘, ‚na cestách‘“ [Seamon 1979: 70]. Opakem domáckosti a bytí „uvnitř“ místa je pak pro řadu autorů exkluze z místa a domova ve formě bezdomovectví [Dovey 1985] či přímo zkušenosti bezmístnosti [„placelessness“; Relph 1976]. Tyto představy jsou následně v rámci fenomenologií ovlivněné produkce používány jako zdroj kritiky současné společnosti, která neodpovídá idylickému prostředí nutnému pro dlouhodobé zakořeňování do místa a kde „je jedinečnost místa stále více ohrožována homogenizujícím pozlátkem komercialismu a standardizované masové architektury“ [Buttimer 1980: 166].

Toto konceptuální propojení identity, místa a času představuje východisko pro metaforu kořenů, která ať explicitně, či implicitně rezonuje napříč fenomenologickou literaturou o místě, domově (a zdraví). Doma je tam, kam patříme, místo, do něhož jsme v průběhu času zakořenili a které se do nás otisklo. Představa kořenů s sebou jako svůj protipól nese představu vykořeněnosti, jež ve svém důsledku vede k představám bezmístnosti a bezdomovectví charakteristickým pro současnost. Mít kořeny v místě je pak s ohledem na existenciální roli přisuzovanou domovu chápáno jako vysoce nezbytné a veskrze pozitivní, protože „mít kořeny v určitém místě znamená mít bezpečný bod, odkud můžeme hledět na svět, jednoznačnou kontrolu nad vlastní pozicí v řádu věcí a zásadní duchovní a psychologickou náklonnost ke konkrétnímu někde“ [Relph 1976: 38].

Je to právě důraz na vztah místa a identity a představa domova jako významného místa identifikace, jež pronikly z fenomenologicky orientovaných studií například do environmentální psychologie a v poslední době je možné nalézt

jejich dozvuky i v rámci studií bydlení, které tradičně tíhnou k objektivistickému naladění. Hazel Easthope například argumentuje, že výzkum bydlení může být zásadním způsobem obohacený v případě, že domov začne pojímat jako význačné místo právě v tradici fenomenologizujícího přístupu představeného výše. Důvodem, proč je místo – a domov jako význačné místo – užitečným konceptem v rámci studia bydlení, je podle něj skutečnost, „že představuje teoretickou základnu pro pochopení vztahů, které mají lidé k vnějšmu světu“ [Easthope 2004: 129–130]. Takový posun perspektivy umožňuje zabývat se v rámci studií bydlení například vztahem mezi místem domova a psychickým zdravím, nabízí možnost překročit „dům“ směrem k sociálním vztahům a praktikám obklopujícím místo (domova), ale i vykročit směrem k lepšímu porozumění konfliktům týkajícím se prostor bydlení, zejména sousedství a komunity. Zároveň je podle Easthopa produktivní obohatit o fenomenologickou perspektivu i studia „zabývající se například cenami nemovitostí, podílem vlastnického bydlení nebo úspěchy či neúspěchy projektů znovuožívování sousedských komunit“ [ibid.: 136].

Obdobný, ačkoli mnohem více funkčně orientovaný rámec prosazují například i Henny Coolen a Janine Meesters [2012]. I jejich přístup rezonuje s výše načrtnutým rámcem chápání místa jako vztahu mezi lidmi a vnějším světem, který nicméně přeznačují sociálně ekologicky. Domov pro ně představuje konkretizaci vztahu mezi lidmi a jejich obydlení a obecněji též mezi jedinci a prostředím v rámci dané sociokulturní a historické situace. Je zajímavé, že ač domovu přiznávají, že jde o „komplexní, mnohotvarý a mnohvrstevnatý koncept“ [ibid.: 1], navrhuji výzkumný rámec, který tuto mnohvrstevnatost redukuje na výzkum vztahu mezi environmentálními objekty a možnými funkcemi, které jsou těmto objektům a jejich vlastnostem přisuzovány v rámci vztahu mezi člověkem a místem. V tomto případě pak jde tedy o výzkum domova obecně rámovaný fenomenologickou ontologií a zároveň orientovaný funkčně objektivisticky, v souladu s environmentálně psychologickým přístupem.

Pojetí domova jako existenciálně význačného místa našlo také odezvu ve studiích zabývajících se domovem jako prostředkem k dosažení ontologického bezpečí [např. Dupuis, Thorns 1996; Hiscock et al. 2001; Kearns et al. 2000]. S odkazem na práci Anthonyho Giddense, který se nicméně odkazuje právě k fenomenologické ontologii bytí-ve-světě [Giddens 1990: 92, cit. in Dupuis, Thorns 1998: 27], ke starším fenomenologicky orientovaným pracím, je domov v tomto směru přemýšlení konceptualizován jako ústřední místo lidského života. Aby se nějaké místo stalo domovem, musí být kontinuální na rovině materiální i sociální, fungovat jako kontext každodenním rutinám a rytům a zároveň být místem, kde se lidé cítí bezpečně, svobodně, které kontrolují a kolem kterého tedy mohou konstruovat vlastní identitu [ibid.: 42–43]. V tomto smyslu pak studie zabývající se ontologickým bezpečím ukazují, jak vnímání domova jako ústředního, stabilního a bezpečného místa každodenního života dopadá na preference vlastnického bydlení, které může poskytnout pocit jistoty a stability v nejistém a proměnlivém světě [viz v Čechách zatím ojedinelý Gibas 2015; na Slovensku

např. Lutherová 2014]. Studie zakotvené v pojmu ontologického bezpečí tedy naplňují, po čem volá výše zmíněný Easthope – zapojují domov a porozumění mnohotvarým a komplexním významům s ním spojeným do výzkumu (vlastnického) bydlení –, a zároveň představují pokračování fenomenologicky nastaveného chápání a studia domova poté, co fenomenologický přístup k domovu v průběhu posledních dvou desetiletí ustoupil v rámci výzkumu domova do pozadí.

Od konce osmdesátých let 20. století se tematické pole studií domova rozšiřuje nad rámec fenomenologického přístupu s tím, jak se pod vlivem celkového vývoje v té době mění společenská věda. Odklon od fenomenologického přístupu, který dokládají přehledové studie, jež mapují narůstající zájem o problematiku domova [namátkou Blunt 2005; Blunt, Dowling 2006; Blunt, Varley 2004; Brickell 2012; již zmiňovaný Easthope 2004; či v Čechách ojedinělý detailní úvod od Vacková, Galčanová 2014], vychází z uvědomění, že „domov funguje jako zásobárna komplexních, vzájemně propojených a občas rozporuplných sociokulturních představ o mezilidských vztazích, zejména v rámci rodiny, a vztazích lidí s místy, prostory a věcmi“ [Mallett 2004: 84].

Jedním z východisek tohoto odklonu je i kritické zhodnocení fenomenologického pojetí místa a kritika metafory kořenů. Fenomenologie domova diskutovaná výše chápe místo jako jedinečné, jako zdroj i zásobárnu osobní a skupinové identity, a v důsledku tak konceptualizuje místo jako ve své podstatě stabilní, ohraničené a do sebe uzavřené. Právě takové místo, jednoznačné, ohraničené a do jisté míry neměnné, je možné napojit na identitu vyvěrající z hlubokého vztahu k místu vzniklému v průběhu času, ze zakořeněnosti do místa. Představa domova jako nenahraditelného středu významu, místa, se kterým je člověk niterně propojen, plně identifikován a do něhož je hluboce zakořeněn, vede k idealizaci domova a s ní spojené nostalgii po takto ideálním domově a světě, který by jej umožnil.² Takováto představa místa a domova je tedy nejen idealistická, ale také velmi konzervativní.

Jak však ukazuje například Liisa Malkki [1992], v pozadí takové ideové konstrukce leží (konzervativní) ideologie o zásadním propojení člověka a jeho identity, osobní, ale v důsledku též skupinové, a konkrétních míst. A tato ideologie, se svými důsledky v rovině nacionalismu a představ a politik vyhánění a vysídlování, je naturalizována a postulována jako přirozená, a to prostřednictvím nároku fenomenologie na univerzální platnost. Fenomenologická ontologie, jež je z podstaty věci konstruována a chápána jako univerzální, je prostřednictvím metafory kořenů konkrétně artikulována jako sedentární: „kořeny, o které jde, nejsou jen

² Ne náhodou jsou například fenomenologičtí geografové v osmdesátých letech kritičtí k postmoderně a probíhajícím změnám ve světě. V případě Edwarda Relpha [1976] či Ann Buttimer [1980] jde o kritiku vyplývající z idealizace sedentárních komunit minulosti v kontrastu se současnou společností, která nepřeje dlouhodobému zakořeňování do jednoho konkrétního místa. Jde tedy o kritiku z konzervativních, nostalgických pozic, a nikoli například kritiku globálního kapitalismu jako procesu zmnožujícího sociální nerovnosti.

tak ledajaké; velmi často jde o představu kořenů stromů [„arborescent“]“ [ibid.: 56]. Takto formulovaná představa zakořenění jakožto procesu, jež vyžaduje strávit delší čas na jednom místě, je konzervativní a idylická, zároveň však rezonuje s nacionalistickými diskurzí sycenými na straně jedné rezistencí vůči změně a na straně druhé představou ohraničenosti míst, prostor a identit.

Představa vymezenosti a ohraničenosti místa je nicméně, jak ukazuje například Doreen Massey [2001], do jisté míry iluzorní. Nejen že se místa i jejich obsahy proměňují, ale místo i jeho identita jsou produkovány prostřednictvím sociálních vztahů a jejich efektů. Místa jsou tedy nevyhnutelně proměnlivá, protože vysoce proměnlivé jsou i sociální vztahy, jejichž hranice jsou navíc prostupné a vždy přesahují dané místo. „Identita místa je zároveň vždy částečně utvářena prostřednictvím pozitivních vztahů k jiným místům.“ Fenomenologické pojetí místa jej konceptualizuje jako vymezené a ohraničené a díky tomu konejšivé a bezpečné. To je však ontologický postoj, který dopředu na teoretické rovině redukuje to, jak místo může konkrétně vznikat a existovat, a zároveň předpokládá, že se identita místa ustavuje prostřednictvím negativního vymezení vůči jiným místům. Jak nicméně upozorňuje Massey, identita místa nemusí vyvstávat z nějaké do sebe uzavřené historie, ale především „přímo ze specifčnosti vzájemného působení s ‚venkem‘“ [ibid.: 169].

Právě díky implicitnímu důrazu na „negativní vymezení se vůči těm Druhým“ jako součást identity místa je fenomenologická ontologie místa a domova artikulovaná prostřednictvím představ o domáckosti a zakořeněnosti jako zásadní komponentě domova nejen idealistická a konzervativní, ale také do značné míry elitářská a etnocentrická. Ve skutečnosti vylučuje z domova ty, kteří takto domov nemají, a kteří jej v rámci každodennosti prožívají jiným způsobem – migranty, nomády, uprchlíky, transnacionální pracovníky a pracovnice apod. [viz níže diskutovaná Young 2010; či výše zmiňovaná Malkki 1992].³ Vzhledem k tomu, že domov je jako každé místo produkován prostřednictvím sociálních vztahů a na ně navázaných praktik, je zřejmé, že se v průběhu času stává známým, ale právě s ohledem na skutečnost, že domov je úzce navázán na sociální

³ Deklarovaná univerzálnost fenomenologie nutně neznamená, že by konceptualizace domova (a obecněji fenomenologické představy o bytí-ve-světě) nemohly mít politické důsledky. Jedním z důvodů může být například pozice, z níž jsou fenomenologické představy o domově formulovány – z velké části z pozice bílého heterosexuálního „západního“ muže, pozice, která je potenciálně „uzávkovaná“, ale která, jak ukazují i citované studie, stále může promlouvat do zdánlivě genderově (či jinak) neutrálního pojmání (nejen) domova. Young například ukazuje, že Heideggerův způsob promýšlení bydlení jako bytí „upřednostňuje budování jakožto zakládání světa aktivním subjektem“ před udržováním, ačkoli sám tvrdí, že oba momenty jsou stejně důležité. Young je přesvědčena, „že toto upřednostňování vychází z mužsky zkreslené perspektivy“ [Young 2010: 44]. To nicméně neznamená, že by fenomenologická konceptualizace domova či fenomenologie obecně nemohla být inspirativní a důležitá pro kritická studia, jak dokládá například antologie kritických reakcí feministické filosofie na Heideggerovu fenomenologii [Holland, Huntington 2010].

prostředí rodiny, které je hierarchické a rezistentní vůči změně, může se stát i potenciálně ohrožujícím a tyranským [Douglas 1991].

Oproti fenomenologické ontologii domova se tak postupně, ať již v přímé opozici, či implicitně vymezená, rozvíjejí kriticky orientovaná (a kritickou teorií společnosti inspirovaná) studia domova, která berou v potaz inherentní otevřenost, nestálost i problematičnost domova jako konceptu i žité skutečnosti. Nejde ani tak o odmítnutí představy, že místa mají identitu a jsou tedy navázána na identitu lidí, kteří s nimi přicházejí do kontaktu, ale o detailnější analýzu způsobů, jak konkrétně jsou identity míst a lidí, kteří jsou v nich doma, produkovány, konstruovány a vyjednávány. Odklonem od fenomenologického pojetí se tak domov konceptuálně rozšiřuje z místa existenciálního ukotvení člověka na komplikovaný „prostor přináležení i odcizení, intimity i násilí, touhy i obav“ [Blunt, Varley 2004: 3].

Domov jako téma i terén: současná kritická studia domova

S odklonem od fenomenologického pojetí, ať již s odkazy na starší fenomenologickou tradici, jež má nicméně své pokračování v pracích stále aktivních fenomenologických autorů [Rowles 2000; Seamon 2012, 2013b], či z větší části bez nich, se domov jako koncept i téma stává postupně otevřenější a (explicitně pojímané jako) komplikovanější. Ve fenomenologickém pojetí představuje domov místo existenciálního ukotvení člověka ve světě. Jak ontologicky a ve svém důsledku i epistemologicky zásadní je odklon od fenomenologie, je možné nahlédnout například na promýšlení domova u Iris Marion Young [2010]. S explicitními odkazy na Heideggerovu fenomenologii Young ukazuje, že je třeba přestat vnímat domov jako místo existenciálního ukotvení obecně, jako střed významu pro všechny bez rozdílu. Ve světě probíhajících válečných konfliktů a sociální nespravedlnosti je domov ve smyslu místa, odkud je možné se vydávat do světa, privilegiem jen určité skupiny obyvatel planety. Na konceptuální rovině se může zdát, že Young vlastně souzní s fenomenologickou tradicí. Je to však právě posun perspektivy, který zásadním způsobem mění nastavení studia domova. Koneckonců, jak tvrdí Young, „přiměřenou odpovědí na skutečnost, že existuje toto privilegium, není odmítnutí hodnot, které domov představuje, ale požadavek, aby tyto hodnoty byly dostupné každému“ [ibid.: 91]. To je však zásadní změna přístupu – od univerzalistického, analytického a popisného k normativnímu, citlivému na kontext.

V důsledku tak s odklonem od fenomenologie došlo k přenastavení celého projektu studií domova. To je dáno paradigmatickou změnou v pozadí studií, které se od fenomenologické ontologie přesunuly ke kritické teorii společnosti a jejímu ontologickému nastavení, které je v současnosti intersubjektivní a založené na promýšlení problematiky uznání [viz Hrubec 2013: zvláště kap. 1]. Toto nastavení z kritické teorie společnosti a v důsledku i ze současných studií domova dělá emancipační projekt založený na normativním přístupu ke společenské

realitě, v níž za pomoci kritiky jako metodologického nástroje odhaluje praktiky vylučování (v tomto případě z domova) či hegemonické diskurzy, jež stojí v pozadí společenské nespravedlnosti (ve smyslu odejmutí či nepřiznání uznání – a v důsledku tedy opět například vyloučení z domova).

Tento posun vedl ke změně na rovině epistemologické – co a jak (o domově) můžeme a chceme poznávat. Z domova tak mimo jiné přestalo být pouze téma ke konceptualizaci a výzkumu, ale stal se z něj i explicitně tematizovaný výzkumný terén, kde je právě možné odhalovat nespravedlnost a odkud je možné konstruovat kritiku současné společnosti [viz Young 2010: 91–92]. Zkoumat domov tak vlastně znamená studovat témata a síly, jež se protínají „doma“ a toto „doma“ utvářejí, včetně moci, nespravedlnosti, hegemonických diskurzů apod. Domov, který je chápáný jako komplexní výslednice průsečíku těchto témat, se tak stává terénem pro jejich výzkum. Nad rámec již fenomenologií otvíraných témat se tak objevují nová témata spjatá s domovem včetně otázek moci a (ne)spravedlnosti. Jak totiž upozorňuje Katherine Brickell, „existuje politika toho, co je domov – a domov tak představuje důležitý prostor pro pochopení mikrogeografií sociální a prostorové nejistoty, která ovlivňuje širší strukturální faktory nedomáckosti, odcizení a bezdomovectví a zároveň je jimi ovlivňována“ [Brickell 2012: 227].

V současnosti se tak na základě výše načrtnutého odklonu rozvíjí od fenomenologie odlišná, kriticky založená studia domova, a to zejména, ale nikoli výlučně na půdě geografie pod hlavičkou kritických geografí domova [Blunt, Dowling 2006; Brickell 2012]. Zbytek této části článku je tedy věnován zmapování objevujících se oblastí zájmu, které se nicméně vzájemně doplňují a prolínají. Cílem však není tyto oblasti zájmu či jednotlivé studie katalogizovat do jednotlivých (sub)disciplín společenské vědy, a to zejména proto, že domov jako téma i terén překračuje jednotlivé disciplinární hranice a v současnosti slouží jako koncept, který pomáhá tyto hranice rozpouštět, a to mimo jiné i proto, že umožňuje vzájemnou inspiraci přes tyto hranice. Cílem následujících řádek je tedy spíše poukázat na příbuznosti a vzájemné styčné body jednotlivých prací, jež je možné seskupit dle tematické příbuznosti.

Ve své klíčové práci o domově Alison Blunt a Robyn Dowling identifikují tři hlavní směry současného odborného zájmu o domov: „domov jako zároveň materiální i imaginativní; propojení domova, moci a identity; a domov multiskalární“, rozpínající se napříč různými prostorovými úrovněmi [Blunt, Dowling 2006: 22]. Vztah mezi materiální a imaginativní, významovou stránkou domova představuje nový impuls v diskusi o vztahu mezi domem a domovem, kterou obohacuje o techniky studia materiální kultury [k ní obecně viz např. Miller 1998]. Otázky vztahu mezi identitou a mocí, jak se rozehrává v prostorách domova, jsou syceny feministickými diskusemi o vztahu mezi soukromým a veřejným, genderovými aspekty každodennosti i antropologickým tematizováním každodenních praktik a vyjednávání významů domova a formování identit. A multiskalarita domova pak zase rozvíjí diskusi o vztahu k místu a místní identitě, a to zejména s odkazem na urbánní a postkoloniální studia.

Domov jako zároveň materiální i imaginativní

Studia materiální kultury domova jako první velký tematický blok jsou obecně rámována problémem produkce a spotřeby domova, a to na rovině materiální, skrze kterou se formují, produkují a vyjadřují sociokulturní významy a utváří se a posiluje identita [viz např. Gram-Hanssen, Beth-Danielsen 2004; Miller 2001]. Již zmíněná Gwendolyn Wright [1991] například ukazuje, jak se v současné společnosti spotřebovává bydlení, a to na základě obrazu ideálního, modelového domova. V pozadí materiální produkce a spotřeby bydlení pak leží ideál domova, který existuje zároveň na rovině osobní jako hluboce individuální představa i na rovině společenské jako kulturní norma. Fyzický prostor (domu) a abstraktní představa (domova) jsou vzájemně propojeny právě prostřednictvím představy ideálního domova, „který funguje ve společnosti jako mocná ideologie, mimo jiné i proto, že se zdá být tak zřejmý a známý, tak dostupný a žádoucí. Objekt i ideál, zdánlivě bez kontroverze. Ale právě ideál domova v sobě obsahuje a skrývá nespočetné konflikty.“ [Ibid.: 213]

V pozadí produkce a spotřeby domova na rovině materiální tak probíhají praktiky, které jsou syceny představami a tužbami existujícími na průsečíku osobního a nadosobního. Jak ve své studii zaměřené na domácí dekorace a vkus výzdoby ukazují Ruth Madigan a Moira Munro [1996], domov (spolu s rodinou) představuje vlivný koncept, který ovlivňuje nejen to, jak vnímáme své okolí, ale také jak jej aktivně formujeme. Konkrétní materiální nastavení domova, jeho styl, utvářený obyvateli za pomoci konkrétních objektů a technik výzdoby, „je vystaven neustálému vyjednávání. Představuje důležitý ohled sebe prezentace a vyjádření sociálních aspirací“ a zároveň kompromis mezi ideálem a dostupnými zdroji [ibid.: 55–56].

Studia domova jako zároveň materiálního i imaginativního se tak věnují materiální kultuře domova, objektům a praktikám, narativům a významům s nimi spojeným, ale také způsobům, jak jsou skrze materiální kulturu domova ustavovány identity, zkušenost i domáckost. Tematický záběr takových studií pokrývá různorodé pole, ať jde o přisvojování si obývaných prostor a materiální úpravy související s životním stylem i jeho proměnou v čase [Hand, Shove, Southerton 2007; Miller 1988; Beilharz, Supski 2012] či ustavování identit prostřednictvím výzdoby či objektů spojených s pamětí a vzpomínkami, jako jsou například upomínkové předměty [Tolia-Kelly 2004] a rodinné fotografie [Rose 2003].

Materiální kultura domova je v rámci takto nastavených studií chápána jako „sociální proces – akt formování identity –, jenž ustavuje [relativně] koherentní diskurz o reprodukci sebe sama, rodiny a sociálního světa“ [Brown 2007: 281]. To nicméně neznamená, že je možné domov chápat jako inertní, pasivní plátno, na něm jeho obyvatelé vykreslují své záměry. Jak dokládá Brown ve své studii o domech stavěných svépomocí, jsou to zejména kompromisy a změny vynucené setkáním aspirací a představ na straně jedné a materiálním světem a tím, co amatérským stavitelům dovolí, na straně druhé, které výrazně ovlivňují výslednou

(fyzickou) podobu svépomocně stavěných domů. Proto například Daniel Miller [2001: 119] upozorňuje, že objekty, „materiální kulturu i domovy můžeme chápat jako agenty“, kteří vstupují aktivně do procesu formování materiálního i imaginativního světa domova. Domov je tak výsledkem interaktivního procesu utváření významu, v němž hrají aktivní roli nejen lidé, ale i domov samotný a materiální kultura jako taková, jak ve své analýze výzdoby krbových říms a narativů v pozadí ukazuje třeba i Rachel Hurdley [2006: 719].

Domov, moc a identita

Je zřejmé, že zájem o domov jako zároveň materiální i imaginativní je úzce navázán na druhý tematický blok kriticky orientovaných studií domova, kterým je propojení domova, moci a identity. Koneckonců identita se v rámci domova utváří na průsečíku mezi materiální a významovou rovinou, a to v rámci každodenních aktivit a praktik. Jak ukazuje Sarah Pink [2004], tyto praktiky a domov jako takový mají svou velmi významnou smyslovou rovinu. Na základě etnografie (a vizuálních metod výzkumu, jako je video interview) pak Pink popisuje, jak muži a ženy skrze zrak, sluch, hmat a čich konstruují svou identitu v rámci proměnlivé každodennosti domova.

Je to nicméně otázka sociálně ustavované a genderově podmíněné moci, která představuje jeden z hlavních proudů současného studia domova inspirovaného feministickou geografii, a to zejména proto, že domov představuje bohatý terén pro pochopení vztahu mezi sociálním a prostorovým [Domosh 1998: 281] a zároveň není genderově neutrální, ale naopak (pro ženy) vysoce ambivalentní [Gurney 1997]. To je mimo jiné dané historicky a kulturně podmíněnými představami, že „pro většinu žen, včetně těch s vyššími příjmy, zůstává domov a ‚rodina‘, kterou zahrnuje, ideologicky a materiálně předpokládaným ohniskem jejich každodenních životů“ [Bowlby, Gregory, McKie 1997: 344].

Domov, protože je úzce navázán na představy rodiny, je v západní společnosti nastaven s ohledem na heteronormativní a patriarchální řád. Představy spojené s domovem jsou tedy do značné míry normativní. Odtud plyne potenciál domova nejen pro předávání, ale i pro zpochybňování obecně platných norem i vzorců. Prostory domova, jejich materiální nastavení a jejich využívání v rámci každodenního života tak představují nejen neustálý proces utváření domova, ale jsou úzce napojeny i na způsoby „dělání genderu“. Takovéto dělání domova/genderu v patriarchální společnosti má dalekosáhlé, vtělené důsledky, jak ukazuje Kirsten Jacobson [2011] ve své studii, kde analyzuje souvislosti prožitku agorafobie, která je zastoupena převážně mezi ženami, s patriarchálními hodnotami, jež formují představu domova jako femininního prostoru odděleného od veřejného prostoru těch Druhých (mužů), kde se proto ženy necítí vítány. Překračování prostorových hranic i způsobů péče o domácnost pak mohou představovat prostředky pro kritickou praxi zpochybnění patriarchálních hodnot spojených s gen-

derovanou představou domova, stejně jako prostředky utváření vlastní identity i uplatňování moci v rámci domácnosti. Domov jako téma a terén, ale i každodenní zkušenost se stává prostorem vyjednávání.

Domov zároveň paradoxně „okupuje ústřední, a přitom podhodnocenou pozici ve společnostech, které jsou postaveny na patriarchálních hodnotách ať již formálně, či neformálně. Domov pak poskytuje místo, kde se identity a hranice předávají, udržují i zpochybňují. Z toho důvodu je domov bezpečný i nebezpečný, neustále se měnící a v pohybu.“ [Bowlby, Gregory, McKie 1997: 347] Proměnlivost a nejednoznačnost domova na příkladu výzkumu mezi ženami z venkovského Španělska dokládá Beatriz Muñoz González, když ukazuje, jak se s ohledem na neustále vyjednávané sociální a genderové role v konkrétních životních situacích ustavují emocionální vazby a city mezi jednotlivými ženami a jejich domovem „podobné těm, které se ustavují mezi lidmi – pozitivní i negativní, stejně nejednoznačné. Chápán takto, domov pro ženy představuje prostor utváření i znovutváření: pevnost, ústraní, vězení, místo konfliktu.“ [González 2005: 210; obdobně pro případ rozpadu rodiny, a tedy i domova viz Anthony 1997]

Nejednoznačnost domova se promítá do zkušenosti nejen heterosexuálních žen a mužů, ale také gayů a leseb, u nichž je ustavování domova a prožitek domáckosti spojen s odoláváním a přeznačováním obecných vzorců a představ. Jak ukazuje Andrew Gorman-Murray [2006, 2007, 2008], emocionální prožitek domova u gayů a leseb kopíruje obecně sdílené pocity bezpečnosti, soukromí, centra významu i identity, které jsou nicméně zakotveny ve zkušenosti být homosexuálem v současné společnosti. Na jednu stranu tak domov gayů a leseb odkazuje k heteronormativním představám domova jako místa pro rodinu, nutně jim však musí zároveň vzdorovat. „V tomto smyslu tedy gay/lesbické významy domova simultánně odrážejí i zpochybňují normativní významy spojené s domovem.“ [Gorman-Murray 2007: 244] Na základě takto zaměřených studií se ukazuje, že je třeba domov chápat jako prostor materiální i imaginární, prodchnutý emocemi, neustále v rámci každodennosti konstruovaný a vyjednávaný a zároveň prožívaný jako mnohvrstevnatý a nejednoznačný.

Domov jako multiskalární

Výše představené studie sdílejí důraz na nejednoznačnost domova jakožto prostoru zaplněného rozporupnými a mnohdy protichůdnými emocemi, kde se kontinuálně utváří a vyjednává identita a gender. Domov je tak chápán a vykreslován jako na jedné straně nikdy nehotový a na straně druhé otevřený vlivům z venku. Toto uvědomění stojí v základech třetího hlavního směru současných studií domova zabývajících se multiskalaritou domova. Domov je chápán a zkoumán jako multiskalární proto, že praktiky a představy spojené s domovem mají také dopad mimo něj, ať již na rovině sociální ve smyslu vyjednávání sociálních norem a osobních či skupinových identit, tak i na rovině materiální. Normativní

hodnoty a představy spojené s domovem, jako je například soukromí a bezpečí, mnohde ovlivňují a přeznačují širší městský prostor i zkušenost města jako celku, jak například ve své studii o vzniku gated communities uvádí Setha Low [2008].

Domov však přesahuje samotný dům i v jiném slova smyslu, jak ukazují studie zabývající se domovem lidí z přistěhovaleckých a diasporních komunit. Nicole Constable [1999] ve své studii o Filipínkách žijících v Hongkongu jako pracovnice v domácnosti ukazuje celé spektrum přístupů a prožitků domova mimo domov, které jsou „založeny nikoli pouze na identitě [informátorek] jako pracovních migrantek, ale také na jejich identitách jako manželek, vdov, dcer a matek“ [ibid.: 205]. Právě situace migrace, navíc genderově výrazně podbarvená, pak u jejich informátorek podle Constable vede nejen ke zpochybňování základních předpokladů spojených s genderově podmíněnými rolami pracující ženy, matky, manželky a utvářením nových identit, ale také k paradoxnímu prožitku (ne)přináležení domů, ať již jde o domov tady či v domovské zemi, oddalování návratu zpět a zároveň „snahu být doma daleko od domova“ [ibid.: 224].

Domovem pracovních migrantů, neregulérních mexických přistěhovalců do USA, se zabývá i Tasoulla Hadjiyanni [2014] a podobně jako Constable zkoumá praktiky, jejichž prostřednictvím migranti a migrantky konstruují domov mimo domov – „zdobení fotografiemi blízkých lidí, hovoření rodným jazykem, vaření oblíbených jídel, pobožnost, to vše jsou performance, jež propůjčují domácnost místům jako ložnice, koupelny, kuchyně nebo sklepy“. Co podbarvuje takto utvářený domov, je podle Hadjiyanni napětí mezi přítomností a nepřítomností. „Příběhy migrantů odkazují ke skutečnosti, že domov je utvářený prostřednictvím procesů nárokování si, které propojují přítomnost a nepřítomnost lidí, věcí, prostor a vyjednávají jejich roli a význam.“ [ibid.: 93]

Z výše uvedeného přehledu prací zabývajících se domovem je zřejmé, že tematizace domova se od fenomenologických prací sedmdesátých a osmdesátých let 20. století tematicky velmi rozvinula. Pod vlivem kritických a empirických studií se představa domova jako relativně vymezeného ústředí lidské existence zkomplikovala – od domova jako relativně stabilního a zároveň stabilizujícího místa se zájem přesunul k domovu jako (1) prostoru neustálého vyjednávání identit a rolí ve vztahu k (re)produkci moci, (2) prostoru, který je zároveň materiální i imaginární a (3) je rozkročen napříč prostorem a ustavován s ohledem na jiná místa a prostřednictvím napětí mezi přítomným a nepřítomným. Právě otázka diasporičnosti domova [viz též Blunt, Bonnerjee 2013] a skutečnost, že domov může být nejen prožíván jako nejednoznačný, komplikovaný a mocenský, ale také že v jeho ustavování hraje roli i odkaz na vzdálené a nepřítomné (prostory, lidi, věci) a že domov je tedy vždy relační, vysoce proměnlivý a v čase nikdy neukončený, představuje zásadní posun od fenomenologizujícího pojetí domova a jeho podstatné rozšíření.

Domov v českém kontextu

Domov jako komplexní téma, skrze které je možné pokrýt široké pole výzkumných problémů, se rozvíjí i v českém prostředí, i když studií o domově vzniká méně, než by odpovídalo jeho potenciálu. Kromě výzkumu bydlení, které s domovem souvisí většinou pouze implicitně (viz v úvodu zmíněné práce, ale i Šmídová [2011] jako příklad genderové analýzy), je možné se s problematikou domova v různé podobě setkat v kontextu studií o bezdomovectví, objevují se však i práce inspirované fenomenologií či studiem materiální kultury a pojetím domova jako multiskalárního, rozpínajícího se do města.

Na obecné rovině je to například Jan Keller [2013], kdo používá bezdomovectví jako metaforu pro situaci pozdně moderní společnosti a zároveň jako nástroj vypracování obecně sociologického rámce domova ve smyslu přináležení ke společnosti a prostředek pro analýzu změn, kterými toto přináležení prochází pod vlivem postmoderního způsobu myšlení. Na rovině empirických studií bezdomovectví se objevují práce, které se dotýkají témat rozpracovávaných v rámci studia domova a rezonují s jeho obecným tematickým i teoretickým nastavením. Na jedné straně je možné nalézt práce zabývající se časoprostorovými aspekty bezdomovectví, a tedy způsoby, jak jsou konkrétní místa života ve městě konstruována prostřednictvím každodenní praxe jako proměnlivá a neustále znovu vyjednávaná [Vašát 2012]. Na straně druhé se pak objevují studie a úvahy týkající se přímo pojmu domova u lidí, kteří jej z pohledu majority nemají. S odkazy na starší fenomenologickou tradici tak například Ladislav Toušek [2013] ukazuje, že na konceptuální i zkušenostní rovině je u bezdomovců základní nastavení domova ve smyslu bezpečného ústředí lidského života velmi problematické, protože domov jako místo vztahu a přináležení se ustavuje v reziduálním meziprostoru města a jako takové je vystaveno neustálému tlaku a ohrožení zánikem. Je to nicméně Ondřej Hejnal [2014], který se detailně věnuje diskusi komplikovaného a komplexního vztahu mezi zkušeností a každodenností bezdomovectví a domovem. Jak upozorňuje, nejen domov, ale i bezdomovectví jsou v čase i prostoru proměnlivé a jejich obsah, význam i zkušenost závisí na sociálním kontextu, pro Hejnala analyticky uchopitelném jako sociální organizace, jejímž prostřednictvím se dané místo (potenciálního domova bezdomovců) produkuje. Pozice v sociální organizaci pak výrazným způsobem ovlivňuje vnímání obývaných prostor, které se tak mohou stát domovem zejména pro jedince v sociálně dominantních pozicích v rámci sociální organizace bezdomovectví (a bydlení bezdomovců). Obecně lze však říci, že ve studiích bezdomovectví, s výjimkou u Hejnala, vystupuje domov jako kontext a nedochází k jeho explicitní konceptualizaci. Je tomu tak mimo jiné i proto, že tyto studie nejsou explicitně vztažené k současným studiím domova.

Hejnalův text vyšel jako součást monotematického čísla *Sociálních studií* (4/2014), které pro české prostředí otevírá téma vztahu mezi městem a domovem a souzní tak s výše diskutovaným důrazem kladeným na multiskalaritu domova. V rámci českého kontextu studií domova se tak jedná o významný počín, který explicitně tematizuje „hledání způsobů, jakými se město pro lidi stává domovem,

či ještě lépe, jakými způsoby si lidé z města dělají domov jako jednu z významných rovin přináležení“ [Galčanová, Vacková, Ferenčuhová 2014: 9]. Objevují se zde studie, které se věnují v české etnologii města dlouhodobě zkoumaným otázkám spojeným s budováním kolektivních identit prostřednictvím (reálného či imaginárního a vzpomínaného) městského prostoru [Soukupová 2014; Vajda, Szegő, Kunt 2014; viz též např. Sidiropulu Janků 2013; obecně k tématům české antropologie města viz Soukupová 2010] a spotřeby bydlení jako otázky statusu [Špaček 2014]. Obohacením tematického pole v Česku produkovaných studií zaměřujících se na domov pak představuje článek o prožitku domova ve městě u samostatně žijících lidí, pro které „je to právě město, ve kterém lidé nacházejí přátelské vazby a požitky, jež jsou součástí jejich pocitu domova“ [Galčanová, Vacková 2014: 30; viz též komplexnější knižní studii Vacková et al. 2015]. Ačkoli tematicky navázané na problematiku multiskalarity domova a otázku domova ve městě, studie v monotematickém čísle postrádají kritický a emancipační důraz, který je charakteristický pro současná (anglofonní) studia domova inspirovaná kritickou teorií společnosti.

Ač obsahuje studie spíše zaměřené na otázku městského prostředí jako konstitutivního rámce identit, a nikoli tolik na intimnější měřítko městské domácnosti, dané číslo navazuje na starší existující studie o vztahu k městu ve smyslu přináležení a domácnosti jako výsledku specifických praktik, praxí a změn městského prostoru, zároveň však existující pole obohacuje o důraz právě na multiskalaritu domova ve vztahu k městu. Z existujících prací rezonujících s problematikou domova ve městě je možné zmínit například studii každodenních praktik formujících (ale i signalizujících) vnímání postsocialistického sídliště jako místa (nejednoznačného) domova [Ferenčuhová, Jayne 2013] či fenomenologicky orientovanou studii o proměně místa jednoho sousedství pod vlivem socioekonomických a v důsledku též materiálních změn [Gibas 2010]. Právě poslední zmíněná studie, ovlivněná fenomenologickou ontologií domova, zaměřující se na materiální proměnu (pří) městského prostoru a její vnímání obyvateli a dopad na proměnu pocitu přináležení k místu, představuje propojení studia materiální kultury domova s otázkami jeho multiskalarity. Zároveň obě poslední diskutované studie poukazují i na rodící se zájem o materiální kulturu domova ve smyslu výše diskutovaných zahraničních studií [viz např. Panáková 2014].

Z výše uvedeného je zřejmé, že domov jako téma i výzkumný terén je produktivní i v českém prostředí. Tematicky i teoreticky pak zájem o domov částečně rezonuje s některými z témat v současnosti produkované zahraniční (anglofonní) produkce studií o domově. Některé tematické okruhy chybí, zejména ty napojené na postkoloniální studia – i když výše zmíněná studie Lucie Galčanové a Barbory Vackové [2014] tuto mezeru originálním způsobem částečně doplňuje – či odkazující na bouřlivě se rozvíjející feministické geografie domova. Objevují se však i inspirativní studie, jako například práce Karolíny Pauknerové [2014], která vychází z antropologické tradice studia domova a propojuje ji se symetrickým přístupem za účelem vytvoření konceptuálního rámce, který umožňuje lépe pochopit pro-

pojení mezi lidmi, místy a věcmi a nabízí tak hlubší vhled do mnohohrstevnosti domova jako centra žitého světa.

Zároveň je nicméně evidentní, že současná česká produkce o domově je nepřilíš hojná a ve svém tematickém zaměření i teoretickém zakotvení roztržštěná. Domov, jak je konceptualizován v zahraničí, je mnohohrstevnaté téma a představuje tedy terén pro rozličně tematicky zaměřené studie. Anglofonní produkce (a konceptualizace domova) však na tuto mnohohrstevnatost explicitně odkazuje, snaží se s ní vyrovnat a díky tomu jsou studia domova sice různorodá, ale zároveň je možné v této různorodosti vystopovat určité jednotící prvky (vyplývající z celkového, onto-epistemologického nastavení). V českém kontextu je těžké najít jednotící linku. Práce se domovu věnují buď implicitně (např. v oblasti bezdomovectví), nebo jde o jednotlivé, velmi rozdílné a rozdílně zakotvené studie. Chybí také kritické zacílení studií – zatímco v zahraničí je možné za jednotící linku považovat inspiraci kritickou teorií společnosti, v českém prostředí tato inspirace v podstatě absentuje a důraz je kladen buď na konstrukci skupinových identit, či na otázky prožitku a vnímání domova, obojí však bez kritického přesahu. Na jednotící linku (poskytující určitou jednotu v různorodosti) a produktivní dialog napříč odbornou komunitou české prostředí teprve čeká. Je to právě kritický přístup představený výše, který takovou linku může poskytnout a umožnit, aby se studia domova i v českém prostředí stala prostředkem kritického zhodnocení způsobů reprodukce nerovností a jejich vlivu na domov, což by mohlo přispět k většímu rozvoji domova jako dosud relativně nedoceneného tematického pole i výzkumného terénu.

Závěr

Domov představuje v rámci současných společenských věd bouřlivě se rozvíjející konceptuální rámec a z mnoha rozličných perspektiv zkoumaný terén. Z tohoto důvodu nebylo cílem předkládané studie nabídnout vyčerpávající přehled konkrétních prací. To by s ohledem na interdisciplinární povahu domova jako konceptu a tématu a i jeho praktickou využitelnost vedoucí k bezpočtu studií na ploše časopiseckého článku ani nebylo možné. Záměrem bylo představit domov jako produktivní rámec prostřednictvím diskuse vývoje konceptualizace domova, ve kterém se odráží onto-epistemologický posun, jímž studia domova prošla, a z něj vyplývajících změn v tematickém zaměření vznikajících studií. Onen posun nevedl pouze ke změně toho, jak je domov jako téma pojímán. S posunem od fenomenologicky založeného zkoumání k pojetí domova zakotvenému v kritické teorii společnosti došlo i k zásadní proměně důvodů, proč je domov studován a proč je studium domova vnímáno jako produktivní. Z domova jako tématu se stalo tematické pole – terén, na kterém je možné studovat dílčí témata (zejména produkci nerovností a moci, jejich konkrétní manifestaci a způsoby, jak je s nimi v každodennosti nakládáno), která se v domově protínají a utvářejí jej jako svůj průsečík.

Specifické čtení vývoje konceptualizace domova nabídnuté v rámci této studie ukazuje přesun zájmu od domova jako ústředního bodu lidské existence k mnohovrstevnatosti a komplexnosti domova jako konkrétní každodenní zkušenosti. Fenomenologické pojetí domova jako ústředního bodu lidského bytí-ve-světě, jehož vrchol představují zejména práce z konce sedmdesátých a průběhu osmdesátých let minulého století, je možné vnímat jako východisko pro následné přeznačení domova na půdě (zejména) geografie, antropologie a sociologie. Fenomenologické pojetí domova je ve své podstatě nekomplikované – proto bylo kritizováno jako příliš obecné (a univerzalizující), idealistické a konzervativní. V reakci na fenomenologický přístup se začalo o domově explicitně uvažovat jako o komplexním a mnohovrstevnatém, jako o průsečíku dílčích témat (napojených zejména na otázku moci), která samotný domov přesahují (identita, gender, migrace a další), ale která se v domově protínají a nacházejí v něm místo pro explicitní vyjádření. Ne náhodou v textu diskutovaní autoři a autorky jako Blunt, Douglas, Gonzáles, Mallett, Young, Coolen a Meesters explicitně charakterizují domov jako komplexní či mnohovrstevnatý a v této přiznané mnohovrstevnatosti vidí nikoli konceptuální či tematický problém, ale naopak výzvu a potenciál pro hlubší rozvoj našeho porozumění každodennosti.

Domov je tak v rámci současných studií domova vnímán jako nástroj, jenž umožňuje na konkrétním materiálu důkladně a do hloubky zkoumat spojení mezi materiální a významovou rovinou (domova), jejich vztah ke každodenní zkušenosti, praktikám produkce emocí (přináležení i odcizení) a identit. Je to však ona explicitní tematizace domova jako komplexního a mnohovrstevnatého včetně jejího přijetí jako onto-epistemologické výzvy, jež umožnila posun od v zásadě nekritického fenomenologického pojetí ke kritickému přístupu a jež v důsledku dodala domovu jakožto tématu jeho kritický náboj a učinila z něj více než pouhé téma k výzkumu – terén pro výzkum komplexnosti každodenního života (ve smyslu průsečík různých témat, sil a struktur, které formují a ovlivňují každodenní život).

Cílem této přehledové studie bylo představit vývoj studií domova, v současnosti převládající konceptualizaci domova a spolu s ní i témata, která se v současném přístupu rozvíjí. Na rovině onto-epistemologické i tematické prošel koncept domova zásadní proměnou a napojil se na širší proud kritických studií. V tomto smyslu jsou studia domova výrazně odlišná od současných studií bydlení, jež jsou z větší části zakotvena v pozitivistickém přístupu a do kterých jako tematické, ale i ontologické rozšíření pronikají ozvuky fenomenologického přístupu k domovu (a bydlení). Informativní přehled v současnosti vznikajících českých studií o domově ukazuje, že studia domova se v poslední době začínají více rozvíjet i na půdě české společenské vědy. Ač tematicky rezonují se zahraniční, anglofonní produkcí, explicitně kritické – ve smyslu kritické teorie společnosti – studie zatím spíše chybí. Zejména kritická studia zaměřená na privátní prostory intimity, jejich materiální a imaginativní rozměr, stejně jako fungování a vyjednávání moci v rámci domova se ukazují jako zatím nepříliš využitě výzkumné pole.

Snad tato přehledová studie a jí nabízené představení staršího, fenomenologického a zejména současného, kritického pojetí domova poskytne základní přehled a inspiraci k dalšímu rozvoji studií domova i v českém kontextu.

PETR GIBAS vystudoval geografi města na University College London, doktorát z antropologie získal na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. V současnosti pracuje jako výzkumný pracovník oddělení Sociálního bydlení Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Jeho odborným zájmem je studium domova a vztah mezi domovem a bydlením, problematika krajiny s důrazem položeným na krajiny hybridní, jako například industriální krajina v postindustriálních Čechách, krajiny městského rozpadu nebo zahradní kolonie v prostředí velkoměsta.

Literatura

- Altman, I., S. M. Low. 1992. *Place Attachment*. New York: Springer, <https://doi.org/10.1007/978-1-4684-8753-4>.
- Altman, I., D. Oxley, C. M. Werner. 1985. „Temporal Aspects of Homes.“ Pp. 1–32 in I. Altman, C. M. Werner (eds.). *Home Environments: Human Behavior and Environment*. New York: Plenum Press, <https://doi.org/10.1007/978-1-4899-2266-3>.
- Anthony, K. H. 1997. „Bitter Homes and Gardens: The Meanings of Home to Families of Divorce.“ *Journal of Architectural and Planning Research* 14 (1): 1–18.
- Bachelard, G. 1990. *Poetika priestoru*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- Beilharz, P., S. Supski. 2012. „A Sociology of Caravans.“ In S. Lockie, D. Bissell, A. Greig, M. Hynes, D. Marsh, L. Saha, J. Sikora, D. Woodman (eds.). *The Future of Sociology* [online]. Canberra: The Australian Sociological Association (TASA). Dostupné z: <https://www.tasa.org.au/tasa-conference/past-tasa-conferences/2009-tasa-conference/>.
- Benjamin, D. N., D. Stea, E. Arén (eds.). 1995. *The Home: Words, Interpretations, Meanings and Environments*. Aldershot: Avebury.
- Blunt, A. 2005. „Cultural Geography: Cultural Geographies of Home.“ *Progress in Human Geography* 29 (4): 505–515, <https://doi.org/10.1191/0309132505ph564pr>.
- Blunt, A., J. Bonnerjee. 2013. „Home, City and Diaspora: Anglo-Indian and Chinese Attachments to Calcutta.“ *Global Networks* 13 (2): 220–240, <https://doi.org/10.1111/glob.12006>.
- Blunt, A., R. Dowling. 2006. *Home*. London: Routledge.
- Blunt, A., A. Varley. 2004. „Geographies of Home.“ *Cultural Geographies* 11 (1): 3–6, <https://doi.org/10.1191/1474474004eu289xx>.
- Bowlby, S., S. Gregory, L. McKie. 1997. „‘Doing Home’: Patriarchy, Caring, and Space.“ *Women’s Studies International Forum* 20 (3): 343–350, [https://doi.org/10.1016/S0277-5395\(97\)00018-6](https://doi.org/10.1016/S0277-5395(97)00018-6).
- Brickell, K. 2012. „Mapping’ and ‘Doing’ Critical Geographies of Home.“ *Progress in Human Geography* 36 (2): 225–244, <https://doi.org/10.1177/0309132511418708>.
- Brown, R. 2007. „Identity and Narrativity in Homes Made by Amateurs.“ *Home Cultures* 4 (3): 261–285, <https://doi.org/10.2752/174063107X247305>.
- Burawoy, M. 1998. „The Extended Case Method.“ *Sociological Theory* 16 (1): 4–33, <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00040>.

- Buttimer, A. 1980. „Home, Reach, and the Sense of Place.“ *The Human Experience of Space and Place* 3: 166–187.
- Casey, E. S. 1993. *Getting Back Into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place-world*. Indiana University Press.
- Constable, N. 1999. „At Home but Not at Home: Filipina Narratives of Ambivalent Returns.“ *Cultural Anthropology* 14 (2): 203–228, <https://doi.org/10.1525/can.1999.14.2.203>.
- Coolen, H., J. Meesters. 2012. „Editorial Special Issue: House, Home and Dwelling.“ *Journal of Housing and the Built Environment* 27 (1): 1–10, <https://doi.org/10.1007/s10901-011-9247-4>.
- Domosh, M. 1998. „Geography and Gender: Home, Again?“ *Progress in Human Geography* 22 (2): 276–282, <https://doi.org/10.1191/030913298676121192>.
- Douglas, M. 1991. „The Idea of a Home: A Kind of Space.“ *Social Research* 58 (1): 287–307.
- Dovey, K. 1985. „Home and Homelessness: An Introduction.“ Pp. 33–64 in I. Altman, C. M. Werner (eds.). *Home Environments: Human Behavior and Environment*. New York: Plenum Press, https://doi.org/10.1007/978-1-4899-2266-3_2.
- Dupuis, A., D. C. Thorns. 1996. „Meanings of Home for Older Home Owners.“ *Housing Studies* 11 (4): 485, <https://doi.org/10.1080/02673039608720871>.
- Dupuis, A., D. C. Thorns. 1998. „Home, Home Ownership and the Search for Ontological Security.“ *The Sociological Review* 46 (1): 24–47, <http://dx.doi.org/10.1111/1467-954X.00088>.
- Easthope, H. 2004. „A Place Called Home.“ *Housing, Theory and Society* 21 (3): 128–138, <http://dx.doi.org/10.1080/14036090410021360>.
- Ferenčuhová, S., M. Jayne. 2013. „Zvyknúť si na Petržalku: každodenný život, bežná spotreba a vzťah k socialistickému sídlisku.“ *Český lid* 100 (3): 303–318.
- Galčanová, L., B. Vacková. 2014. „... když aspoň bydlíme v jednom městě.“ *Město v prožívání domova samostatně žijících lidí*. „Sociální studia 11 (4): 13–32.
- Galčanová, L., B. Vacková, S. Ferenčuhová. 2014. „Město jako domov.“ *Sociální studia* 11 (4): 7–10.
- Gibas, P. 2010. „Ballet Amidst Fences: Placelessness and Place-attachment in One Prague Suburb.“ *Slovenský národopis* 58 (5): 584–597.
- Gibas, P. 2014. „Fenomenologie prostoru: O geografii místa, krajiny i nepřítomnosti.“ Pp. 231–249 in R. Matoušek, R. Osman (eds.). *Prostor(y) geografie*. Praha: Karolinum.
- Gibas, P. 2015. „Od bydlení k domovu: nákup bytu jako zrození domova.“ Pp. 77–84 in M. Lux (ed.). *Standardy bydlení 2014/2015: Sociální normy a rozhodování na trhu bydlení*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Godkin, M. A. 1985. „Identity and Place: Clinical Applications Based on Notions of Rootedness and Uprootedness.“ Pp. 73–85 in I. Altman, C. M. Werner (eds.). *Home Environments: Human Behavior and Environment*. New York: Plenum Press.
- González, B. M. 2005. „Topophilia and Topophobia The Home as an Evocative Place of Contradictory Emotions.“ *Space and Culture* 8 (2): 193–213, <https://doi.org/10.1177/1206331204273984>.
- Gorman-Murray, A. 2006. „Homeboys: Uses of Home by Gay Australian Men.“ *Social & Cultural Geography* 7 (1): 53–69, <https://doi.org/10.1080/14649360500452988>.
- Gorman-Murray, A. 2007. „Reconfiguring Domestic Values: Meanings of Home for Gay Men and Lesbians.“ *Housing, Theory and Society* 24 (3): 229–246, <https://doi.org/10.1080/14036090701374506>.
- Gorman-Murray, A. 2008. „Reconciling Self: Gay Men and Lesbians Using Domestic Materiality for Identity Management.“ *Social & Cultural Geography* 9 (3): 283–301, <https://doi.org/10.1080/14649360801990504>.

- Gram-Hanssen, K., C. Beth-Danielsen. 2004. „House, Home and Identity from a Consumption Perspective.“ *Housing, Theory & Society* 21 (1): 17–26.
- Gurney, C. M. 1997. „‘... Half of Me Was Satisfied’: Making Sense of Home through Episodic Ethnographies.“ *Women's Studies International Forum* 20 (3): 373–386, [https://doi.org/10.1016/S0277-5395\(97\)00021-6](https://doi.org/10.1016/S0277-5395(97)00021-6).
- Hadjiyanni, T. 2014. „Transbodied Spaces: The Home Experiences of Undocumented Mexicans in Minnesota.“ *Space and Culture* 18 (1): 81–97, <https://doi.org/10.1177/1206331213510446>.
- Hand, M., E. Shove, D. Southerton. 2007. „Home Extensions in the United Kingdom: Space, Time, and Practice.“ *Environment and Planning D* 25 (4): 668, <https://doi.org/10.1068/d413t>.
- Heidegger, M. 2002. *Bytí a čas*. Praha: Oikúmené.
- Hejnal, O. 2014. „‘Naše ruiny jsou našim domovem’: Bezdomovci, domov a sociální organizace.“ *Sociální studia* 11 (4): 33–49.
- Hiscock, R., A. Kearns, S. MacIntyre, A. Ellaway. 2001. „Ontological Security and Psycho-Social Benefits from the Home: Qualitative Evidence on Issues of Tenure.“ *Housing, Theory & Society* 18 (1/2): 50–66, <https://doi.org/10.1080/140360901750424761>.
- Holland, N. J., P. Huntington (eds.). 2010. *Feminist Interpretations of Martin Heidegger*. University Park, PA: Penn State Press.
- Hrubec, M. (ed.). 2013. *Kritická teorie společnosti: Český kontext*. Praha: Filosofia.
- Hurdley, R. 2006. „Dismantling Mantelpieces: Narrating Identities and Materializing Culture in the Home.“ *Sociology* 40 (4): 717–733, <https://doi.org/10.1177/0038038506065157>.
- Jacobson, K. 2011. „Embodied Domesticity, Embodied Politics: Women, Home, and Agoraphobia.“ *Human Studies* 34 (1): 1–21, <https://doi.org/10.1007/s10746-011-9172-2>.
- Kearns, A., R. Hiscock, A. Ellaway, S. Macintyre. 2000. „‘Beyond Four Walls’: The Psycho-social Benefits of Home: Evidence from West Central Scotland.“ *Housing Studies* 15 (3): 387, <https://doi.org/10.1080/02673030050009249>.
- Keller, J. 2013. *Posvícení bezdomovců*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Korosec-Serfaty, P. 1985. „Experience and Use of the Dwelling.“ Pp. 65–86 in I. Altman, C. M. Werner (eds.). *Home Environments: Human Behavior and Environment*. New York: Plenum Press, https://doi.org/10.1007/978-1-4899-2266-3_3.
- Low, S. M. 2008. „Fortification of Residential Neighbourhoods and the New Emotions of Home.“ *Housing, Theory & Society* 25 (1): 47–65, <https://doi.org/10.1080/14036090601151038>.
- Lutharová, S. G. 2014. „Sweet Property O’Mine.“ *Home Cultures* 11 (1): 79–102, <https://doi.org/10.2752/175174214X13807024690828>.
- Lux, M., M. Mikeszová. 2012. „Property Restitution and Private Rental Housing in Transition: The Case of the Czech Republic.“ *Housing Studies* 27 (1): 77–96, <https://doi.org/10.1080/02673037.2012.629643>.
- Lux, M., A. Morisseau, M. Mikeszová. 2009. „Potenciální finanční nedostupnost nájemního bydlení po deregulaci nájemného – regionální perspektiva.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (2): 315–343.
- Lux, M., P. Sunega. 2014. „Public Housing in the Post-Socialist States of Central and Eastern Europe: Decline and an Open Future.“ *Housing Studies* 29 (4): 501–519.
- Madigan, R., M. Munro. 1996. „‘House Beautiful’: Style and Consumption in the Home.“ *Sociology* 30 (1): 41–57, <https://doi.org/10.1177/0038038596030001004>.
- Malkki, L. 1992. „National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees.“ *Cultural Anthropology* 7 (1): 24–44, <https://doi.org/10.1525/can.1992.7.1.02a00030>.

- Mallett, S. 2004. „Understanding Home: A Critical Review of the Literature.“ *The Sociological Review* 52 (1): 62–89, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-954X.2004.00442.x>.
- Massey, D. 2001. *Space, Place, and Gender* — University of Minnesota Press. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Matoušek, R. 2013. „Nová výstavba obecního bydlení v Česku z pohledu sociální a prostorové spravedlnosti.“ *Geografie* 118 (2): 138–157.
- Matoušek, R. 2014. „Nová výstavba obecního bydlení, rozhodování a rizika segregace: případová studie Rudoltice.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 50 (2): 211–232, <https://doi.org/10.13060/00380288.2014.50.2.77>.
- Miller, D. 1988. „Appropriating the State on the Council Estate.“ *Man* 23 (2): 353–372, <https://doi.org/10.2307/2802810>.
- Miller, D. 1998. *Material Cultures: Why Some Things Matter*. University of Chicago Press, <https://doi.org/10.4324/9780203167014>.
- Miller, D. 2001. *Home Possessions: Material Culture Behind Closed Doors*. Oxford: Berg Publishers.
- Musil, J. 2005. „Jak se formovala sociologie bydlení.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 41 (2): 207–225.
- Pallasmaa, J. 1994. „Identity, Intimacy and Domicile. Notes on the Phenomenology of Home.“ *Finnish Architectural Review* 1: 1994.
- Panáková, J. 2014. „Vec, fotografie a socializmus: příběh koberca.“ *Národopisná Revue* 24 (1): 46–59.
- Pauknerová, K. 2014. „Co říká dům: možnosti symetrického přístupu k materialitě domova.“ *Český lid: Etnologický časopis* 101 (4): 439–458.
- Petríček, M. 1997. *Úvod do (současné) filosofie*. Praha: Herrmann & synové.
- Pink, S. 2004. *Home Truths: Gender, Domestic Objects and Everyday Life*. Bloomsbury Academic.
- Reinders, L., M. van der Land. 2008. „Mental Geographies of Home and Place: Introduction to the Special Issue.“ *Housing, Theory & Society* 25 (1): 1–13, <https://doi.org/10.1080/14036090601150998>.
- Relph, E. C. 1976. *Place and Placelessness*. London: Routledge.
- Rose, G. 2003. „Family Photographs and Domestic Spacings: A Case Study.“ *Transactions of the Institute of British Geographers* 28 (1): 5–18, <https://doi.org/10.1111/1475-5661.00074>.
- Rowles, G. D. 2000. „Habituation and Being in Place.“ *The Occupational Therapy Journal of Research* 20: 52–67, <https://doi.org/10.1177/15394492000200s105>.
- Rykwert, J. 1991. „House and Home.“ *Social Research* 58 (1): 51–62.
- Seamon, D. 1979. *A Geography of the Lifeworld: Movement, Rest and Encounter*. Croom Helm.
- Seamon, D. 1980. „Body-subject, Time-space Routines, and Place-ballets.“ Pp. 148–165 in A. Buttner, D. Seamon (eds.). *The Human Experience of Space and Place*. London: Croom Helm.
- Seamon, D. 2000. „Phenomenology, Place, Environment, and Architecture: A Review of the Literature.“ *Environmental and Architectural Phenomenology Newsletter*.
- Seamon, D. 2012. „Place, Place Identity, and Phenomenology: A Triadic Interpretation Based on JG Bennett's Systematics.“ Pp. 3–21 in H. Casakin, F. Bernardo (eds.). *The Role of Place Identity in the Perception, Understanding, and Design of the Built Environment*. Sharjah, UAE: Bentham Science Publishers.
- Seamon, D. 2013a. „Place Attachment and Phenomenology: The Synergistic Dynamism of Place.“ Pp. 11–22 in L. C. Manzo, P. Devine-Wright (eds.). *Place Attachment: Advances in Theory, Methods and Applications*. New York: Routledge.

- Seamon, D. 2013b. „Lived Bodies, Place, and Phenomenology: Implications for Human Rights and Environmental Justice.“ *Journal of Human Rights and the Environment* (2): 143–166.
- Sidiropulu Janků, K. 2013. „Krajina vzpomínek. Kdo kreslí mapu ‚brněnského Bronxu‘?“ *Sociální studia* 10 (4): 57–78.
- Šmídová, I. 2011. „Postav dům...’: Česká rodinná odysea – začátek.“ *Sociální studia* 8 (4): 105–123.
- Soukupová, B. 2010. „Anthropology of the City: A Social Viewpoint, Main Tendencies, Perspectives and National Traditions of Research.“ *Lidé města* (2): 249–271.
- Soukupová, B. 2014. „Československo a rodné město jako domov? Čeští Židé a jejich prožitek domova po šoa.“ *Sociální studia* 11 (4): 71–95.
- Špaček, O. 2014. „Distinkce a bydlení v pozdně socialistické společnosti.“ *Sociální studia* 11 (4): 51–70.
- Tolia-Kelly, D. 2004. „Locating Processes of Identification: Studying the Precipitates of Re-memory Through Artefacts in the British Asian Home.“ *Transactions of the Institute of British Geographers* 29 (3): 314–329, <https://doi.org/10.1111/j.0020-2754.2004.00303.x>.
- Toušek, L. 2013. „Bezdomovectví, domov a reziduální prostor.“ Příspěvek přednesený na konferenci *Město a domov: IV. brněnská konference urbánních studií*. Brno, 7.–9. 11. 2013.
- Tuan, Y. 1974. *Topophilia: A Study of Environmental Perception : Attitudes and Values*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Tuan, Y. 1977. *Space and Place: The Perspective of Experience*. London: E. Arnold.
- Vacková, B., L. Galčanová. 2014. „Prostory domova.“ Pp. 167–189 in R. Matoušek, R. Osman (eds.). *Prostor(y) geografie*. Praha: Karolinum.
- Vacková, B., L. Galčanová, M. Kvapilová Bartošová, L. Kala. 2015. *Sami doma: Bydlení, práce a vztahy lidí žijících v jednočlenných domácnostech*. Červený Kostelec, Brno: Pavel Mervart, Masarykova univerzita.
- Vajda, J., D. Szegő, G. Kunt. 2014. „Paměť versus obchod: Znovuzrození peštské židovské čtvrti.“ *Sociální studia* 11 (4): 97–118.
- Vašát, P. 2012. „Mezi rezistencí a adaptací: Každodenní praxe třídy nejhudších.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (2): 247–282.
- Wright, G. 1991. „Prescribing the Model Home.“ *Social Research* 58 (1): 213–225.
- Young, I. M. 2010. „Feministické variace na téma dům a domov.“ Pp. 43–95 in Z. Uhde (ed.). *Proti útlaku a nadvládě: Transnacionální výzvy politické a feministické teorii*. Praha: Filosofie.